

ДЕМОГРАФІЧНЕ СТАРІННЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ

Ольга Тополь
Чернігів

Охарактеризовані глобальні тенденції демографічного старіння населення та їх наслідки. Проаналізовані особливості демографічної кризи в Україні, що відзначається депопуляцією. Окреслені пріоритетні завдання щодо створення сприятливого середовища для літніх людей у суспільстві та формування механізмів ефективної геронтосоціальної політики та геронтосоціальної роботи.

Намічені стратегії соціальної підтримки літніх людей, що мають включати: вплив на громадську свідомість з метою формування позитивного образу старості; виховання почуття взаємної поваги та відповідальності між поколіннями; вдосконалення системи економічного забезпечення літніх людей, медичної допомоги та соціального обслуговування; створення умов для розвитку, творчості, реалізації трудового потенціалу людей похилого віку; розробку програм довгострокового супроводу старих людей.

Ключові слова: демографічне старіння, демографічна криза, депопуляція, коефіцієнт потенційної підтримки, догляд, соціальний супровід.

На початку XXI століття загальносвітовий процес демографічного старіння набув безпрецедентних масштабів, які не мали аналогів за всю історію розвитку людства. Показник щорічного збільшення чисельності літніх людей (3,1 %) в два з половиною рази перевищує показник загального росту населення (1,2 %). Частка літніх осіб (60-ти років і старших), що складала у 1950 році 8 % безупинно збільшується і за прогнозами фонду ООН по народонаселенню UNFPA досягатиме 15 % у 2025 та 22 % у 2050 році. Чисельність літнього населення, що в 2000 році становила приблизно 600 млн. (втричі більше, ніж у 1950 р.), в 2050 році збільшиться до майже 2 мільярдів осіб. Швидкими темпами збільшується вікова група «найстаріших» (старше 80 років), щорічні темпи росту якої – 4,2 %. Також прогнозується 13-кратне зростання чисельності людей старше 100 років: з 287 тис. у 2006 до 3,7 млн. у 2050 році (Madrydskyj, 2002) [2].

Процес демографічного старіння підвищує суспільний інтерес до похилого віку як особистісного та соціокультурного феномену, який в результаті збільшення тривалості земного життя людини став всезагальним, характерним для кожного. Розширюється спектр наукових досліджень з геронтологічних проблем.

У наукових працях висвітлюються окремі проблеми соціальної допомоги літнім людям: інституціональні (Н. Усакова, Н. Щукіна); психолого-педагогічні (М. Єрмолаєва, Н. Єрмак, Т. Коленіченко); організаційні (Є. Холостова, В. Борисова, К. Страшнікова), медико-соціальні (І. Пінчук). Більшість учених акцентують увагу на питаннях соціального обслуговування населення (А. Михалева, В. Натахіна, О. Ящерицина, Л. Ананьїна, С. Максимова, Н. Мороз). Вимагає подальших досліджень проблема демографічного старіння населення в контексті вдосконалення соціальної політики щодо літніх людей.

Метою статті є вивчення світових стратегій вдосконалення соціальної політики, пов'язаних з тенденціями постаріння населення; зазначення особливостей демографічної кризи в Україні; окреслення пріоритетних завдань щодо створення сприятливого середовища з підтримки літніх людей у суспільстві та формування механізмів ефективної геронтосоціальної політики та геронтосоціальної роботи.

Глобальна тенденція демографічного старіння (як результат зниження показників народжуваності й зменшення смертності дорослого населення) спостерігається у найбільш розвинених регіонах з 1998 р. і до 2047 р. очікується перевищення числа людей літнього віку над числом дітей в усьому світі. У розвинених країнах сьогодні літні люди складають 1/5 частину населення, яка згідно із прогнозами, до 2050 р. становитиме майже третину. У менш розвинених регіонах частка літніх осіб становить лише 8 %, однак, згідно із прогнозами, до 2050 р. на неї буде припадати п'ята частина всього населення. Тобто в розвинених країнах чисельність людей 60 років і старших збільшиться в 1,7 рази, а у країнах, які розвиваються – в 4 рази. Згідно прогнозів, у країнах, які розвиваються

кількість людей, що перестали заробляти собі на життя по причині старості, зростає за період 2000-2050 рр. втричі, а в більш розвинених – вдвічі.

Постаріння населення країн, які розвиваються та мають перехідну економіку відбувається швидше, ніж розвинених країн та у гіршій соціально-економічній ситуації. Ці країни опинилися перед необхідністю вирішувати проблеми розвитку й демографічного старіння одночасно. Оскільки у цих країн менше часу для адаптації до наслідків демографічного старіння (безробіття, нестійкості пенсійних систем та ін.), перед урядами стоїть завдання застосування ефективних заходів, щодо реагування на цей виклик і максимального використання можливостей, які містить у собі процес демографічного старіння.

Україна належить до найбільше демографічно проблемних країн світу. Польський демограф Е. Россет відзначав, що віковий склад сучасного населення обумовлений демографічними подіями попередніх ста років. Починаючи з 90-х років ХХ ст. в Україні спостерігається демографічна криза, однією зі складових якої є депопуляція (перевищення смертності над народжуваністю).

За останні 25 років зменшилась чисельність населення України на 9 мільйонів, з 51,8 млн. у 1990 р. до 42,8 млн. у 2014 р. У 2014 р. показник смертності перевищив показник народжуваності в 3,9 рази, найвищий показник скорочення населення в Чернігівській області (Demografichna 2015) [1].

Депопуляція негативно впливає на здоров'я нації та спричинює підвищення смертності. У 2014 р. середній показник тривалості життя в Україні становив 71 рік (у чоловіків – 66 років та 76 років у жінок). Тривалість життя в країнах ЄС в середньому на 10 років більша, ніж в Україні, а в Японії – на 15 років.

На фоні депопуляції (скорочення всіх груп населення) в Україні, чисельність літніх людей щорічно збільшується. Зафіксованими переписами 1959 і 2001 років показники свідчать, що частка осіб у віці 60 років і старше зросла з 10,5 % до 21,4 %. Зменшення у структурі населення частки дітей та збільшення частки літніх осіб зумовлює процес старіння суспільства.

За шкалою виміру демографічного старіння, що застосовується ООН, «старими» вважаються суспільства, в яких частка осіб 65 років і старше більша 7 %. Серед країн з найстарішою структурою населення: Італія 18 %, Швеція 17,3 %, Японія 17 %, Німеччина і Франція 16 %. В Україні цей показник дорівнює 15,3 %.

В Україні кожний четвертий – пенсіонер за віком, кожен п'ятий – старше 60 років, 9,7 млн. – особи старші 60 років. У 2014 році в Україні частка працюючого населення складала 62,7 % (16-59 років), частка дітей до 15 років – 15,7 %, людей старше 60 років – 21,6 % (Demografichna 2015) [1].

Тенденції зміни у віковій структурі проявляються у тому, що економічно активна частина населення стає старшою. Коефіцієнт потенційної підтримки (КПП), тобто співвідношення осіб віку працездатного (15-64 рр.) й осіб віку непрацездатного (діти та старші 65 р.), у міру старіння населення знижується. В Україні за 25 років коефіцієнт потенційної підтримки постійно зменшується: 5,6 у 1990 р., 4,5 у 2010 р., 1,7 у 2014 р.

Змінення коефіцієнтів потенційної підтримки має важливі наслідки для механізмів соціального забезпечення, зокрема для пенсійних систем, відповідно до яких виплата пенсій виробляється за рахунок оподатковування працюючих. Зменшення частки працюючих й відповідно податків, призводить до зменшення надходжень до соціальної сфери, в той час як люди старших віків є основними споживачами послуг державного соціального забезпечення (пенсії, медичне обслуговування й т. ін.).

До позитивних наслідків старіння населення С. Полякова (2014, р. 54) відносить реструктуризацію суспільної праці, появу нових можливостей соціально-економічного розвитку. Автор зауважує, що збільшення споживачів літнього віку «стимулює створення індустрії товарів та персональних послуг для людей похилого віку, розвиток спеціальних медичних технологій...» [3].

Швидке зростання чисельності літнього населення вимагає проведення значних соціально-економічних перетворень у більшості країн світу, розробки нових підходів до здійснення геронтосоціальної роботи з різними віковими категоріями літніх, в залежності від їхнього здоров'я, функціональних можливостей тощо.

У світі зберігається нерівність щодо наявності програм соціального забезпечення людей старших віків і доступу до них. У той час як розвинені країни, як правило, пропонують програми загального соціального захисту, у рамках яких забезпечується базове медико-санітарне обслуговування й гарантованість доходів осіб, що досягли передбаченого законодавством пенсійного віку, у більшості країн, які розвиваються, загальне охоплення населення ще не забезпечується, а в перехідних суспільствах соціальне забезпечення є недостатнім.

В Україні складна соціально-економічна ситуація веде до зубожіння багатьох верств населення, особливо людей третього та четвертого віку, гіперінфляція практично позбавляє їх попередніх заощаджень, окремі люди залишаються без засобів до існування, а слабка формальна система соціального забезпечення населення виявляється неспроможною їх захистити. За даних умов загострюється не лише питання вдосконалення системи соціального забезпечення в Україні, на яку чинять тиск економічні важелі, а і розробка стратегії довгострокового супроводу літніх людей.

Здоров'я літніх осіб з віком погіршується, що збільшує потребу в довгостроковому догляді за старими. Коефіцієнт «підтримки батьків», співвідношення осіб у віці старше 85 років й осіб у віці 50-64 рр., дозволяє оцінювати масштаби потенційної підтримки, яку надають літнім членам родини їхні родичі. Якщо в 1950 р. у світі налічувалося менш 2-х осіб старше 85 років на кожні 100 осіб у віці від 50 до 64 років, то зараз цей показник становить 4:100, а до 2050 р. він досягатиме 12:100. Це означає, що навантаження на особу, яка сама вже переступила рубіж середнього віку, по виконанню обов'язків з догляду за своїми старими родичами збільшиться в три рази. Таким чином, більше число осіб похилого віку доглядатимуть за старшими літніми родичами. Складнощі, викликані цими відносно новими змінами, в деяких країнах вирішуються за допомогою належних заходів в області соціальної політики не по лінії державних структур. Наприклад, в Ізраїлі, якщо людина, яка потребує постійної допомоги з причини хвороби або старості (старше 80 років) проживає у сім'ї, то члени родини можуть бути офіційно оформленими та отримувати гроші за роботу в якості «патронажних працівників», які надають їй допомогу з догляду й обслуговування.

В Україні, традиційно використовують систему соціальної підтримки, засновану головним чином на догляді та наданні підтримки літнім людям в рамках розширеної родини. Однак зміни структури сучасної сім'ї, збільшення частки самотніх людей старшого віку, зменшення ваги таких культурних норм, як шанобливе ставлення дітей до батьків протягом майбутніх десятиліть унеможливають традиційне забезпечення надання послуг в обслуговуванні лише на рівні родини. Самотні літні люди наражаються на більший ризик опинитись в соціальній ізоляції й економічній скруті й тому потребують виключної уваги та підтримки суспільства.

Зростання попиту на послуги осіб, що забезпечують тривалий догляд за хворими літніми людьми, є достатньо помітною тенденцією на ринку праці в усіх країнах. Збільшується чисельність працюючих жінок й із цієї причини вони не в змозі надавати безкоштовні послуги по домашньому догляду. В розвинених країнах зростаючий попит на послуги медичних й соціальних працівників задовольняється за рахунок міграції фахівців даної сфери з інших, менш забезпечених країн. Така ситуація має деякі позитивні наслідки для країн, з яких вони прибувають, наприклад, ріст грошових переказів із-за кордону, але переважають негативні наслідки міграції фахівців, а саме, втрата робочої сили в період її найбільшої продуктивності. До того ж, по мірі старіння самих мігрантів великою є імовірність, що вони залишаться в приймаючих країнах без інших членів родини, які могли б забезпечувати за ними догляд.

Зростання попиту на послуги з догляду, головним чином немедичного характеру, вимагає створення служб з надання високоякісних, доступних і стабільних послуг в області охорони здоров'я й догляду, зокрема у випадку довготривалих хвороб. Більш широкого розповсюдження набуває тенденція переходу від надання послуг у будинках для престарілих – до надання послуг амбулаторного характеру й послуг вдома. Цьому сприяє і той факт, що у сучасних системах медичного обслуговування не завжди наявне все необхідне для надання послуг все зростаючій кількості старіючого населення, оскільки вони розраховані здебільшого на забезпечення інтенсивної терапії й надання невідкладних послуг, а не на лікування хронічних захворювань, характерних для людей старшого віку. У

міру старіння люди нерідко зіштовхуються із численними проблемами здоров'я, для лікування яких потрібні комплексні методи.

Заслуговує на особливу увагу існуюча в Україні нерівність у плані доступу до медичного обслуговування і якості отримання медичних послуг для осіб різних віків. Хоча відсутня чітка політика дискримінації за віком, негативне ставлення до старих й охорони їхнього здоров'я зберігається й нерідко позначається на їхньому лікуванні. Дефіцит ресурсів, а також недостатнє поширення й престиж геріатричної медицини є причиною нестачі кваліфікованих спеціалістів (лікарів, медичних сестер), результатом чого є чисельні випадки ігнорування або неадекватного надання послуг престарілим, зокрема через неправильність діагнозів або медикаментозного лікування. Наслідками цього є зниження якості життя престарілих та збільшення витратних засобів, на охорону здоров'я та довготривале лікування людей старших віків.

Важливим аспектом соціальної підтримки літніх людей є інтеграція заходів профілактичного, лікувального й реабілітаційного характеру. У ряді європейських країн пріоритетним напрямом політики є забезпечення активного й здорового способу життя людей третього віку й здійснення заходів, спрямованих на розширення сфери послуг, надаваних літнім людям за місцем їхнього проживання.

Стратегії соціальної політики формуються у відповідності до сформованої у суспільстві системи цінностей та пріоритетів. Ставлення до літніх людей у сучасному українському соціумі неоднозначне. Існуючі негативні уявлення щодо літніх людей часто є необґрунтованими і вони далеко не «нейтральні», перш за все щодо зайнятості людей третього віку. Вважається, наприклад, що з віком трудовий потенціал постійно слабшає, хоча багато досліджень цей міф спростовують: як люди третього віку, так і молоді трудящі мають свої позитивні й негативні сторони й можуть по-різному вносити вклад у трудову діяльність. Твердження щодо неспроможності літніх трудящих працювати в сучасних умовах активної інтенсифікації праці також є хибними. По суті справи, багато з людей третього віку цілком здатні продовжувати працювати й хочуть робити це при наявності більш гнучкого графіка роботи. Люди третього віку володіють багатим запасом надбаних професійних навичок і досвідом, усунення структурних перешкод може сприяти подальшому нарощуванню їхнього продуктивного потенціалу.

Страх перед постарінням населення часто є необґрунтованим, оскільки саме «старі» нації, наприклад, японці, є лідерами в технічному, технологічному та соціально-культурному процесі, а найстаріша в Європі Швеція має найкращу систему соціального забезпечення.

Боротьба з дискримінацією за віковими ознаками й сприяння захисту гідності літніх людей має велике значення для забезпечення поваги, на яку вони заслуговують. Просвіта літніх людей в області права, підготовка професійного персоналу, волонтерів, що здійснюють догляд, і членів родини, сприятиме підвищенню якісного рівня послуг, надаваних людям старших віків в установах і вдома. Просвітництво з питань старіння й прав престарілих серед молоді – основа довгострокової стратегії по боротьбі з дискримінацією за віковою ознакою.

Демографічне старіння слід розглядати як об'єктивний, історично обумовлений процес, що має незворотні наслідки, котрі слід усвідомлювати й враховувати у суспільній практиці. Пріоритетні завдання із проблем старіння визначають виходячи з темпів старіння населення країни – швидкого (як у більшості розвинених країн), помірного (як у багатьох країнах із середнім рівнем доходу) або повільного (як у більшості країн низького рівня доходу). Згідно показників зміни частки населення 60 років і старше по 179 країнах у 2005-2025 рр., Україна визнається країною з помірно старіючим населенням (Posleduyushhaya, 2008) [4]. Пріоритетом для України має бути вибір на користь конституційних і законодавчих змін, щодо забезпечення захисту прав осіб літнього віку, захисту їхніх інтересів, протидії жорстокості та насильству над ними. У той же час, слід активізувати зусилля спільноти з формування більш позитивного ставлення до літніх людей.

Отже, на відміну від розвинутих країн, в яких демографічне старіння певною мірою компенсується підвищенням якості населення (збільшенням його суспільно-економічного й демографічного потенціалів), в Україні висока смертність та короткотривалість життя спричинюють деградацію якості населення. Найвищі показники смертності за серцево-

судинними захворюваннями, новоутвореннями та зовнішніми причинами (убивства, суїциди, нещасні випадки) є свідченням того, що населення України не отримує належного медичного обслуговування, послуг з догляду, проживає в екологічно кризовій ситуації та перебуває під дією грандіозного соціального стресу, який негативно впливає на його фізичне та психічне здоров'я.

Розгляд демографічних особливостей процесу старіння населення дозволяє зробити висновки, що його наслідки впливають на сфери: економічну (економічний розвиток, доходи, інвестиції, споживання, зайнятість, пенсійне забезпечення, податкову політику); культурну (передачу знань і соціокультурного досвіду наступним поколінням); соціальну (склад родин, умови життя, міграційні тенденції, потреби у медичній допомозі, соціальному обслуговуванні); політичну (результати виборів, систему політичного представництва).

Українська спільнота має виробити механізми адаптації до нового «сивого» суспільства, що включатимуть: впливи на громадську свідомість з метою формування позитивного образу старості; виховання почуття взаємної поваги та відповідальності між поколіннями; вдосконалення системи економічного забезпечення літніх; створення умов для розвитку, творчості, реалізації трудового потенціалу людей похилого віку. Низький рівень тривалості життя в Україні, у порівнянні з європейськими країнами, вимагає вживання невідкладних заходів з підвищення доступності та якості надання медичних та соціальних послуг.

Література:

1. Демографічна ситуація в Україні у 2014 році // Експрес-випуск / Державна служба статистики України, 17.02.2015 № 28/0/10.2вн-15. С. 2,7. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

2. Мадридський міжнародний план дій по проблемам старения 2002 года // Доклад второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения. Мадрид, 8-12 апреля 2002 года. – Нью-Йорк : Издание ООН А/CONF. 1979, 2002. – С. 8. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/conferen/ageing/docs.htm>

3. Населення України: імперативи демографічного старіння. – К. : ВД «АДЕФ-Україна», 2014. – 288 с.

4. Последующая деятельность по итогам второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения : доклад Генерального секретаря // Шестьдесят третья сессия Генеральной Ассамблеи ООН, 2008. – А/63/95. – С. 20. – [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.globalaging.org/agingwatch/GA/RSGA63.pdf>

5. Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2014 року // Експрес-випуск / Державна служба статистики України, 23.06.2014 № 128/0/10.2вн-14. – 29 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

References:

1. Demografichna sytuaciya v Ukrayini u 2014 roci // Ekspres-vypusk / Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny, 17.02.2015 # 28/0/10.2vn-15. S.2,7. [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua>

2. Madrydskiy mezhdunarodnyj plan dejstvuj po problemam starenyya 2002 goda // Doklad vtoroj Vsemyrnoj assambley po problemam starenyya. Madryd, 8-12 aprelya 2002 goda. – Nyu-Jork : Yzdanye OON A/CONF. 1979, 2002. – S. 8. [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupa : <http://www.un.org/russian/conferen/ageing/docs.htm>

3. Naseleण्या Ukrayiny: imperatyvy demografichnogo starinnya. – K. : VD «ADEF-Ukrayina», 2014. – 288 s.

4. Posleduyushhaya deyatelnost po ytogam vtoroj Vsemyrnoj assambley po problemam starenyya : doklad Generalnogo sekretarya [/ Shestdesyat tretya sessyya Generalnoj Assambley OON, 2008. – A/63/95. – S. 20. – Elektronnyj resurs] Rezhym dostupa : <http://www.globalaging.org/agingwatch/GA/RSGA63.pdf>

5. Rozpodil postijnogo naseleण्या Ukrayiny za stattyu ta vikom na 1 sichnya 2014 roku // Ekspres-vypusk / Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny, 23.06.2014 # 128/0/10.2vn-14. – 29 s. [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Охарактеризованы глобальные тенденции демографического старения населения и их последствия. Проанализированы особенности демографического кризиса в Украине, который отмечается депопуляцией. Очерчены приоритетные задачи, касающиеся создания благоприятной среды для пожилых в обществе и формирования механизмов эффективной геронтосоциальной политики и геронтосоциальной работы. Намечены стратегии социальной поддержки пожилых людей, которые должны включать: влияние на общественное сознание с целью формирования позитивного образа старости; воспитание чувства взаимного уважения и ответственности между поколениями; усовершенствование системы экономического обеспечения пожилых, улучшение медицинской помощи и социального обслуживания; создание условий, для развития, творчества, реализации трудового потенциала людей пожилого возраста; разработку программ долгосрочного сопровождения старых людей.

Ключевые слова: демографическое старение, демографический кризис, депопуляция, коэффициент потенциальной поддержки, патронаж, социальное сопровождение.

Global trends of population demographic aging and their consequences are characterized. Features of the demographic crisis in Ukraine that is indicated by depopulation are analyzed. Priority tasks to create a favorable environment for the elderly in society and to form the mechanisms of effective gerontosocial policies and gerontosocial work are outlined. Strategies of social support for elderly people which are outlined should include: impacts on public consciousness in order to create a positive image of old age; fostering a sense of responsibility and mutual respect between the generations; improving the system of economic provision for elderly people, medical aid and social services; creating the conditions for development, creativity, realization of the employment potential of elderly persons; working out the programs for long-term support of old people.

Key words: demographic aging, the demographic crisis, depopulation, potential support coefficient, care, social support.